

Genhoes te Brunssum (L)

Een Bouwhistorisch-Archeologisch onderzoek

DOOR

T.C. BAUER EN A.J.A.M. CORTEN

1 Inleiding

Ongeveer 1000 m ten noordoosten van de dorpskern van Brunssum liggen aan de oostzijde van de weg naar Schinveld de overblijfselen van een grotendeels in zeer slechte staat verkerende kasteelboerderij genaamd Genhoes; het voormalige “kasteel” van Brunssum. In 1982 deed de Stichting “Historische Bron van Brunsham” een beleidsnotitie het licht zien genaamd: “Op Genhoes behouden, de moeite waard”, waarin mogelijkheden werden aangegeven voor rehabilitatie en herstel van het voor de sloop bestemde complex. Hierin werd gewezen zowel op de architectonische, historische en landschappelijke kwaliteiten van het vervallen monument, als op de gebruikseisen en de financiële en technische consequenties bij een eventuele restauratie. Teneinde een verantwoord herstelplan te

kunnen opstellen, waarin behalve het nog bestaande gebouwencomplex ook de reeds verdwenen bebouwing en de directe omgeving (voormalige grachten, wegen) dienden te worden betrokken, werd bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk geacht. Dit werd in de zomer van 1983 uitgevoerd door de werkgroep Restauratie van de afdeling Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft.

Het onderzoek hield in dat de verschillende bouwdeelen zowel in- als uitwendig opgemeten en onderzocht werden, waarbij – na gedeeltelijke ontleistering – vele bouwsporen aan het licht kwamen. Daarnaast werden, in de eerste plaats ten behoeve van funderingsonderzoek, diverse werkputten aangelegd waarin tevens de opbouw en samenstelling van het grondpakket bestudeerd kon worden. Dankzij deze combinatie van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek werd

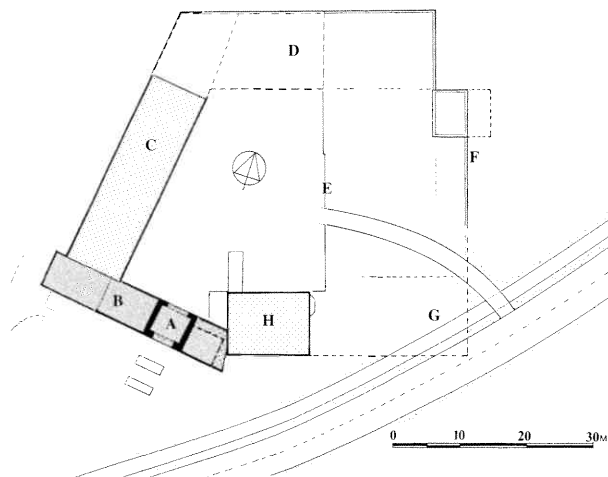

Afb. 1. Huidige toestand.

veel meer over de ontstaansgeschiedenis van Genhoes aan het licht gebracht, dan met het documenteren van uitsluitend opgaand werk mogelijk zou zijn geweest. Van het oostelijke gedeelte van het complex was bovengronds vrijwel niets overgebleven. Dankzij het bodemonderzoek bleek het mogelijk de oorspronkelijke omvang van het geheel, met uitzondering van een deel van het herenhuis dat helaas onder de weg verborgen bleef, grotendeels te reconstrueren. Daarnaast leverden vondsten die uit de diverse werkputten verzameld werden, veelal ceramiek uit de late 14de tot en met de 19de eeuw, aanvullende gegevens over de bewoningsgeschiedenis en de datering van Genhoes. Een compleet beeld werd echter niet verkregen. Het binnenplein en de kelders onder de poortdoorgang en de woonvleugel konden nauwelijks onderzocht worden vanwege bestrating en betonvloeren in de kelders. Bovendien werd een gedeelte van het complex ten tijde van het onderzoek nog bewoond; een globale opmeting was aldaar het maximaal haalbare. Na het vertrek van de laatste bewoners omstreeks 1990 is er nog beperkt aanvullend (bodem)onderzoek verricht. Ondanks herhaalde pogingen tot herbesteding ging het verval intussen steeds verder.¹ Momenteel (medio 1998) resteren nog slechts het poortgebouw en de aansluitende woonvleugel, zij het in deplorabele toestand (Afb. 1) Onlangs is het terrein verkocht aan het vlechtersbedrijf Accoord, dat er bedrijfsruimten wil bouwen en in het nog bestaande bouwdeel ontvangst- en vergaderruimten onderbrengen. Gezien de huidige toestand van het gebouw zou dit wel eens de laatste mogelijkheid tot behoud kunnen zijn. Hopelijk is er voorafgaand aan de restauratie en herinrichting nog gelegenheid voor nader onderzoek.

2 De structuur van het complex (Afb. 2)

Voordat in 1930 het herenhuis werd gesloopt, vertoonde het complex nog de vorm van een grotendeels door grachten omgeven, gesloten, versterkte kasteelhoeve. Het was gelegen in het moerassig stroomgebied van een aantal beekjes. De oorspronkelijke toegang bevond zich aan de zuidzijde en maakte deel uit van een poortgebouw met aangebouwde poortwachterswoning (A). Hierop sloot aan de oostzijde (tot 1930) het zogenaamde herenhuis of "kasteel" aan (G), ooit het belangrijkste onderdeel van het complex. In 1931 werd op een deel der funderingen en kelders van het oude herenhuis de zogenaamde "Villa Frijns" gebouwd (H), waarbij de overeind gebleven westelijke zijgevel van het hoofdgebouw in deze villa werd opgenomen. Ten westen van de poortdoorgang sluit de woonvleugel voor de pachter aan (B). In de buitengevel van deze woning wordt met behulp van zwart ge-

Afb. 2. Schematische plattegrond.

sinterde en verglaasde baksteen het jaartal 1648 aangegeven.

Het inmiddels geheel afgebroken stalgebouw (C) besloeg de gehele westzijde van het complex en sloot vervolgens met een stompe hoek (120E) aan op een schuur (D), waarvan in 1983 ongeveer de helft nog overeind stond en die in vakwerkbouw was opgetrokken. De oostelijke in beton uitgevoerde zijgevel van de toen reeds gehalveerde vakwerkschuur vormde, tezamen met een muur (E), die aansloot op de noordoosthoek van de villa Frijns, de oostelijke begrenzing van het verkleinde complex. In deze muur bevond zich tot aan de afbraak de toegang tot het binnenplein.

Vóór 1930 werd het toentertijd veel grotere binnenplein aan de zuidzijde begrensd door het "kasteel" of herenhuis met aansluitend de poortvleugel, aan de westzijde door de stalvleugel, aan de noordzijde door de complete vakwerkschuur, terwijl zich aan de oostzijde een kademuur (F) bevond met aan de binnenzijde daar tegenaan niet nader bekende bebouwing. De hoeve is tot circa 1960 als boerderij in gebruik gebleven, maar daarna, mede door tijdelijke bestemmingen als garage en autospuiterij, snel verkrot en omstreeks 1990 afgebroken. De woonvleugel van de boerderij, terzijde van het poortgebouw, is geheel uitgewoond en sinds 1989 verlaten.

3 Historische gegevens

De geschiedenis van het voormalig adellijk huis Genhoes te Brunssum is nog verre van volledig en vaak zelfs onduidelijk, zowel wat de bezitters en bewoners, als wat de aard en omvang van de bebouwing betreft. Hoe meer hetgeen over Genhoes is gepubliceerd, aan archiefbronnen wordt getoetst, des te meer blijkt dat dit onbetrouwbaar of onjuist is.² Het goed Genhoes, gelegen aan de Brunsummerbeek

vlak voordat deze uitmondt in de Rodebeek, vormde samen met die landerijen, die er meteen omheen lagen, en met een op enige afstand gelegen bos, een leengoed van het leenhof Valkenburg onder de benaming "Ridderleen". Dit leengoed wordt al in 1386 in de registers van het leenhof vermeld.

Wanneer in 1537 de leggers van de leengoederen worden vernieuwd, blijkt jonker Jan Vos († ca. 1545) de leenman van het Ridderleen te zijn.³ De familie (van) Vos tot Brunssum blijft bezitster van het volledige goed totdat zij kort na 1700 in de mannelijke linie uitsterft en Genhoes met bijbehorende goederen vererft in het geslacht der baronnen de Negri. Na de eerste wereldoorlog verkochten de laatste Nederlandse familieleden de Negri het bouwvallige herenhuis, de boerderij en de landerijen.

Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw tot aan de overgang naar het Franse revolutionaire regime in 1794, waren de bezitters van het Ridderleen, ook eigenaren van de belangrijkste grondheerlijkheid (laathofinstelling) van Brunssum.⁴ Dit laathof was allodiaal (vrij eigen) goed en moet oorspronkelijk verbonden zijn geweest aan het bezit van een belangrijke hoeve die vlakbij de kerk in het centrum van Brunssum lag. Deze hoeve vormde samen met een deel van haar landerijen en met haar kleine onderleenhof een leengoed van het leenhof Valkenburg onder de naam "Rossgoed", later "Cluttleen of Cluttenleen". Huiserf en bouwplaats van deze hoeve waren echter reeds vóór 1470 in erfpacht uitgegeven.⁵ Eind 14de eeuw en eerste helft vijftiende eeuw was het geslacht Hoen te Hoensbroek en Spaubeek bezitter van het Rossgoed. Daarna vererfde het, samen met andere rijke Hoensbroekse bezittingen te Brunssum – waaronder het voornoemde laathof –, aan het geslacht Van Weerst (de Warsage)⁶ en bij deling in 1534 aan de Maastrichtse jonker Jan Clutt als echtgenoot van Anna van Weerst.⁷

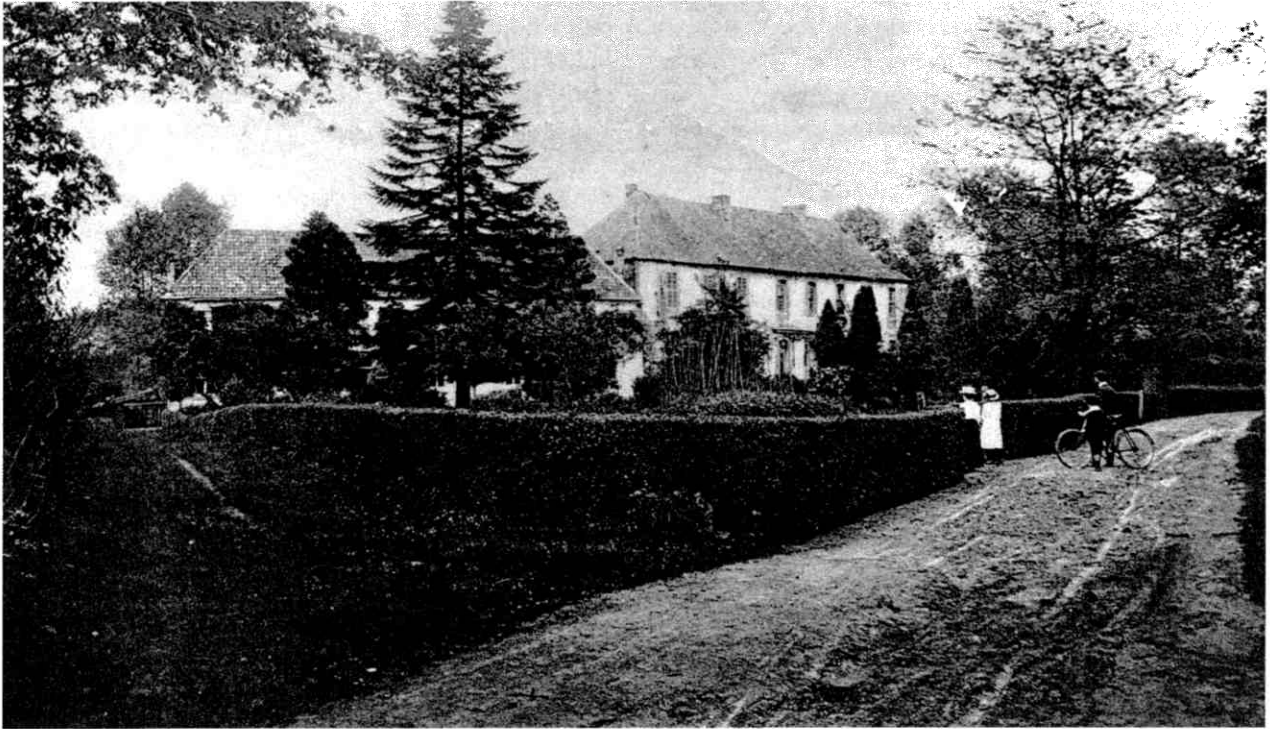
De echtelieden Clutt-van Weerst vestigden zich metterwoon in Brunssum en moeten degenen zijn die langs de Brunsummerbeek – ongeveer 200 m stroomopwaarts van Genhoes – de omgrachte adellijke woning "de Rozengard" bouwden. De Rozengard werd nu de zetel van het laathof Brunssum. Het nieuwe kasteel met zijn bouwplaats, grachten en huiswei-de is in oorsprong vrij goed geweest. Pas in 1759 wordt dit terrein van het inmiddels verdwenen kasteel leenroerig gemaakt van het leenhof Valkenburg. Dit geschiedde door het onder te brengen onder het "Rossgoed" of "Cluttleen", waarvan één bunder wei-de teloor was gegaan.⁸ Uit zowel summier oudheidkundig bodemonderzoek in 1976, als archivalische gegevens moet echter geconcludeerd worden, dat het kasteel Rozengard geen lang bestaan beschoren is geweest en reeds in het begin van de 17de eeuw in verval geraakte.⁹

Door het huwelijk in 1563 van jonker Jan Vos met Maria Clutt vererfde in de tweede helft van de 16de eeuw (1566?) het laathof Brunssum aan de familie Van Vos.¹⁰ Leenman voor het Cluttleen werd deze familie Van Vos pas vanaf 1647. Archiefonderzoek moet nog uitmaken of kasteel de Rozengard – los van de overige delen van het Rossgoed, dat voorlopig nog binnen de familie Clutt bleef – reeds in de 16de eeuw aan de familie Van Vos kwam, of eerst in de 17de eeuw als bouwval door de jonkers Van Vos verworven werd. In 1592 bezat het echtpaar Vos-Clutt te Brunssum slechts één huis dat adellijk bewoond kon worden en waarin zij ook zelf woonden.¹¹ Of dit Genhoes dan wel de Rozengard was, blijkt helaas niet uit de voorhanden zijnde gegevens. Conclusies voor de bouwgeschiedenis van Genhoes zijn uit dit gegeven van 1592 vooralsnog niet te trekken.

Te Genhoes concentreerden zich vanaf de eerste helft van de 17de eeuw vele factoren, die belangrijk waren voor het maatschappelijk en economisch leven van Brunssum. Zo bezaten de heren van Genhoes een groot deel van de tienden van Brunssum, welke tienden laatgoed waren van het laathof Brunssum,¹² was Genhoes zetel geworden van het belangrijke laathof Brunssum en hoorde de watermolen van Brunssum zeker reeds vanaf het midden van de 16de eeuw tot de bezittingen van de familie Van Vos.¹³

Het in 1930 afgebroken herenhuis van Genhoes moet uit twee bouwdeelen hebben bestaan, die in elkaars verlengde lagen. Een bouwdeel zou het ankerjaartal 1622 hebben gedragen. Dit ankerjaartal moet bij de aanbouw van het tweede bouwdeel aan het oog ontrokken zijn en eerst bij de afbraak weer zichtbaar zijn geworden.¹⁴ Het tweede bouwdeel droeg op de gevel aan de binnenhof het ankerjaartal 1678.¹⁵ Verdere bouwactiviteiten blijken uit het nog zichtbare jaartal 1648, dat in zwart gesinterde baksteen is aangebracht op de buitengevel van de pachterswoning. In dat jaar is deze woning tussen de ingangstoren en de stalvleugel dus gebouwd of vernieuwd.

De bouwheren in 1622 en 1648 zijn geweest de gebroeders (Hans)Willem van Vos (1594-1663) en (Jan) Godard van Vos (1600-1658), Commissaris (=gedeputeerde) van de Staten van het land van Valkenburg en de provincie Limbourg. Van deze broers huwde alleen Godard Van Vos. Zijn zoon Hans Willem Van Vos (1631-1679), hoogdrossaard van het Spaans land van Valkenburg, is de bouwheer van dat deel van het herenhuis van Genhoes, dat het ankerjaartal 1678 droeg. Op 1 oktober 1675 vernieuwde hij door middel van een gevolmachtigde zijn eed als leenman van het leenhof Valkenburg, toen jegens de Franse koning als nieuwe heer van Valkenburg. Het Ridder of Vossenleen, in de volksmond geheten het goed "Genhoes", wordt dan omschreven als "het adellck huys

Afb. 3. Herenhuis omstreeks 1900.

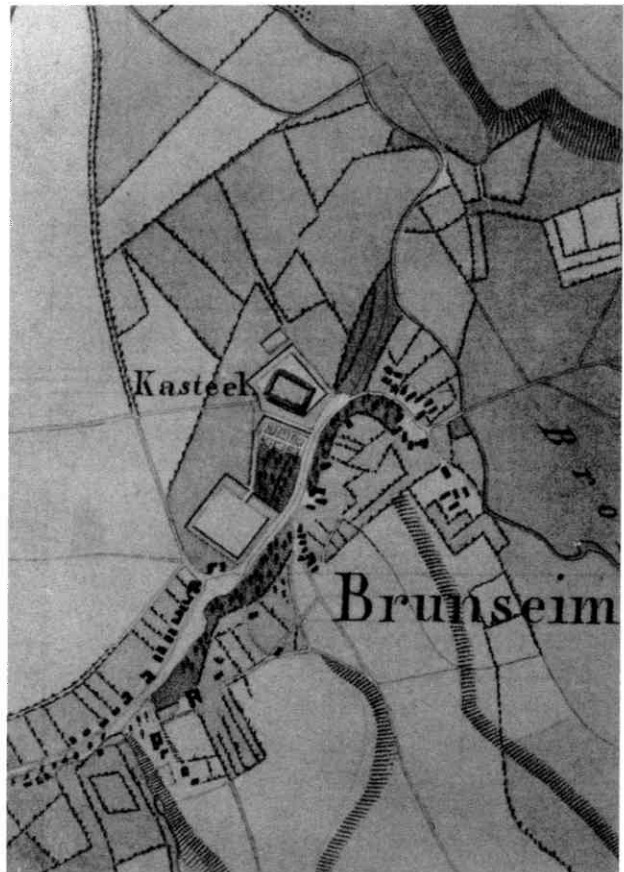
tot Brounsem mette alle sijne appendentien ende dependentien, bestaende in wijers, landen, bempden, boschen etc. gelijk tselve van alle tijden aff aen dezen leenhove te leen gehoorende is".¹⁶

4 Afbeeldingen en kaartmateriaal

Contemporaine tekeningen of prenten van Genhoes zijn tot nu toe nergens aangetroffen. De oudst bekende foto dateert uit circa 1900 (Afb. 3) de overige van rond 1930.

De oudste topografische kaart is die van Ferraris (1770), die echter de situatie sterk verwrongen weergeeft. De kaarten van Tranchot (1803-1807) en een kopie uit 1825 (Afb. 4) geven wel een vijfhoekig omgracht terrein aan, de bebouwing is echter geschematiseerd en heeft de vorm van een rechthoek rond een binnenplaats.

Het oudste kadastrale minuutplan (1822) geeft een duidelijker beeld: de vijfhoekige hoofdvorm alsmede de toegangsweg zijn goed herkenbaar (Afb. 5). Rondom het gehele complex is een gracht aanwezig. Ten westen van de toegang springt een gedeelte enigszins naar voren.¹⁷ Herkenbaar zijn de stalvleugel en de volledige vakwerkschuur aan de west- en noordzijde. Daarnaast was er ook aaneengesloten bebouwing aan zuid- en oostzijde: de nog bestaande pachterswoning, poortdoorgang en poortwachterswoning, alsmede het nu verdwenen herenhuis (of "kasteel") en aan de oostzijde daar tegenaan tot nu toe onbekende bebouwing. Het kadastrale plan van 1857 vertoont een aantal be-

Afb. 4. Tranchotkaart.

Afb. 5. Kadastraal minuutplan 1822.

langrijke veranderingen; de meest opvallende is de kadastrale tweedeling (perceelscheiding): de boerderij met de toegangspoort is nu gescheiden van het herenhuis met zijn aanbouwsels. De kadastrale grens loopt dwars door de vakwerkschuur, vrijwel op de plaats waar deze tot voor de recente sloop eindigde. Het herenhuis heeft een bordes-uitbouw aan de voorzijde gekregen. De gracht ten westen van de toegang en langs de stalvleugel is inmiddels gedempt, terwijl de overgebleven grachten verder weg van de muren liggen.

Afb. 6. Zuidvleugel. (foto 1900?)

Afb. 7. Het herenhuis kort voor de sloop in 1929.

Een kaart uit 1866 toont dat het naar voren uitstekende bouwdeel op de zuidwesthoek is verdwenen. Een foto van kort na 1900 geeft aan dat de poortdoorgang in de zuidvleugel al was dichtgezet en deze vleugel een schilddak had (Afb. 6).

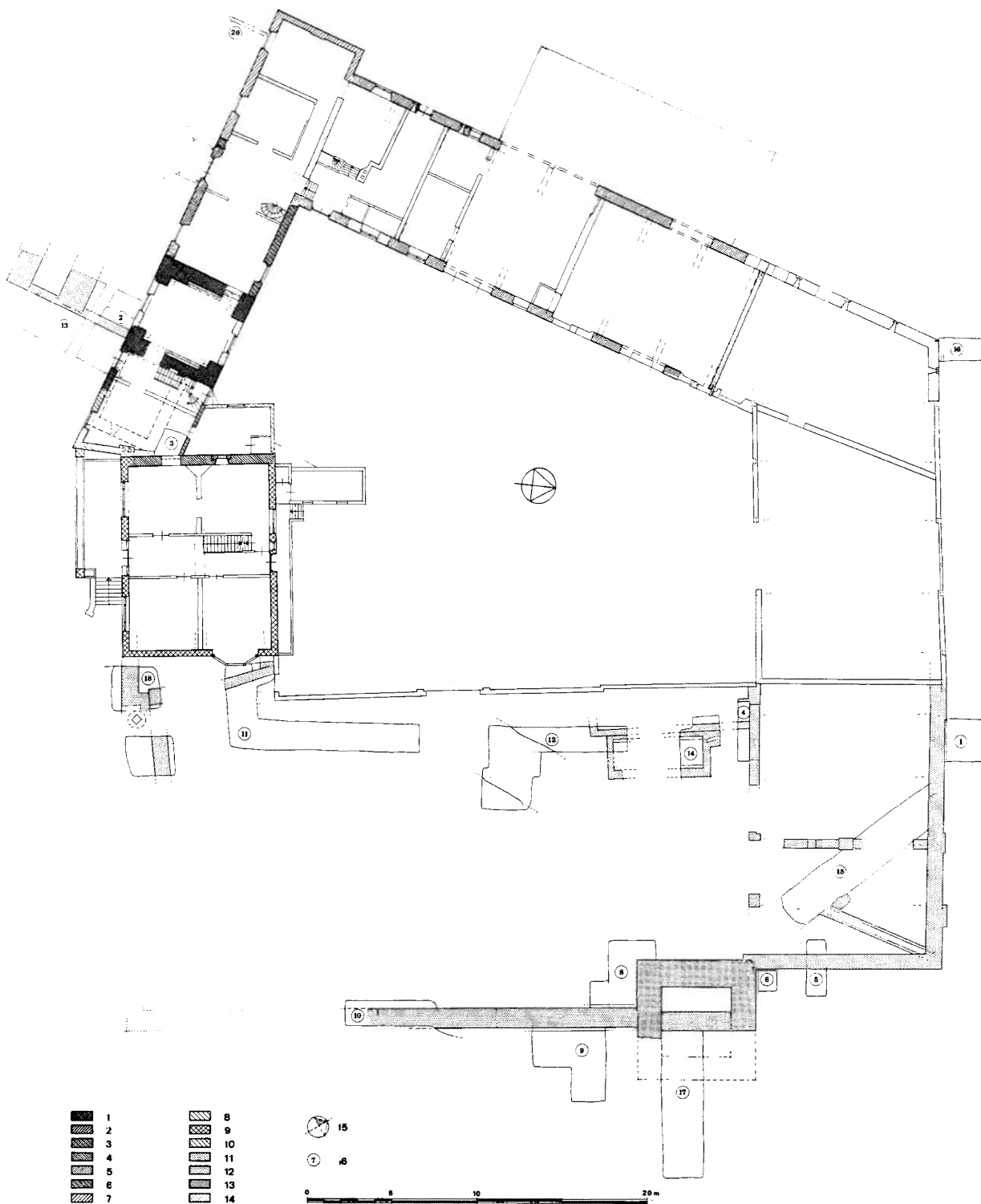
In 1930 was de vakwerkschuur nog over de volle lengte aanwezig. Het herenhuis, waarvan de kap al voor tweederde was ingestort, werd door twee dwarsgeplaatste bouwmuren in drie traveeën gedeeld (Afb. 7) en had op een hoek aan de binnen-pleinzijde onder het dak een veelhoekige uitkraging van een eerder afgebroken arkeltorentje.¹⁸

In de hierna volgende hoofdstukken en paragrafen worden de verschillende bouwdelen, die tezamen de kasteelboerderij Genhoes vormden, achtereenvolgens behandeld (zie Afb. 8, overzichtsplattegrond). Daarbij zal de meeste aandacht uitgaan naar het poortgebouw met de aangrenzende pachterswoning. De overige – grotendeels verdwenen – bouwdelen worden slechts globaal besproken. Voor nadere gegevens hieromtrent wordt verwezen naar het interne rapport van de werkgroep Restauratie waarin de onderzoeksresultaten uit 1983 zijn vastgelegd.¹⁹

5 Het poortgebouw en de poortwachterswoning (Afb. 9 A t/m H)

5.1 De poortdoorgang in het poortgebouw.

Het onderzoek van de zuidvleugel, met name het bouwdeel waar zich, blijkens de kadastrale minuut, tot na het midden van de 19de eeuw nog de toegang bevond, bracht een aantal interessante bouwsporen aan het licht. Dit voormalige ingangsgedeelte was in de plattegrond onmiddellijk herkenbaar door de relatief zware muren, met een dikte tot een meter, die de begrenzing vormden. Het eigenlijke poortgebouw is een ongeveer vierkant bouwdeel met aan de oostzijde een rechthoekige aanbouw: de poortwachterswoning

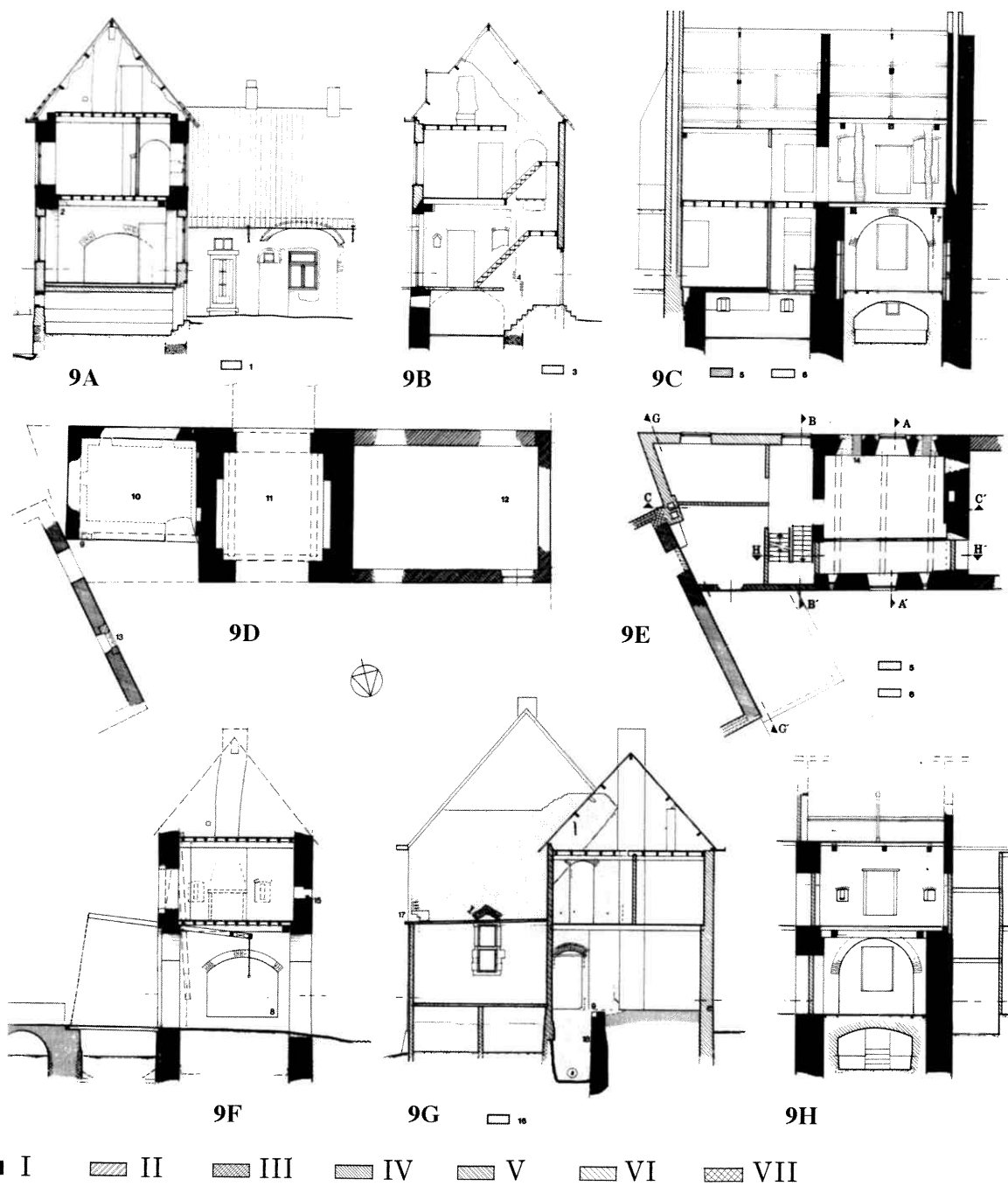

Afb. 8. Overzichtsplattegrond met periodisering en aanduiding der werkputten

NB: In de plattegronden is de noordpijl ca 30° rechtsom gedraaid, teneinde een duidelijker beschrijving van de ligging van de diverse bouwdeelen mogelijk te maken.

- 1: poortgebouw, XVI b/c;
- 2: pachterswoning, voorgevel, 1648;
- 3: pachterswoning, binnenpleingevel, XVIIc;
- 4: zijgevel herenbuis, 1678;
- 5: stalvleugel XVIIId;

- 6: achtergevel poortaanbouw, XVIII;
- 7: woonvleugel, XIXb;
- 8: verbouwing poortwachterswoning, na 1900;
- 9: villa Frijns;
- 10: keuken na 1940;
- 11: tijdelijke zijgevel stalvleugel, 1988;
- 12: opgegraven funderingen, XVII b/c;
- 13: poort(?) toren, XVII B;
- 14: resten stalvleugel en vakwerkschuur, na 1988 gesloopt;
- 15: werkelijke noordpijl;
- 16: aanduiding werkputten

Afb. 9. Het poortgebouw, plattegronden en doorsneden

- I: poortgebouw, XVI (b/c)
- II: voorgevel pachterswoning, 1648
- III: zij- en achtergevels pachterswoning, XVII c
- IV: zijgevel herenhuis, 1678
- V: achtergevel poortaanbouw, XVII d?
- VI: verbouwing poortaanbouw, XIX A
- VII: 1930 en later

- 9 A: doorsnede A-A'
- 9 B: doorsnede B-B'
- 9 C: doorsnede C-C'
- 9 D: plattegrond; begane grond, reconstructie
- 9 E: plattegrond; verdieping, huidige toestand
- 9 F: doorsnede F-F' reconstructie ophaalbrug
- 9 G: doorsnede G-G' en aanzicht gevel herenhuis
- 9 H: doorsnede H-H'

- 1: nog oorspronkelijk muurwerk stalvleugel (XVII B)
- 2: scharnieraftekening van de ophaalbrug
- 3: afgehakt muurwerk poortgebouw (XVI)
- 4: sporen v.d. oorspronkelijke binnenpleinwand v.d. aanbouw
- 5: dichtzetting sleuven van de ophaalbrug
- 6: dichtzetting oorspronkelijke vensters voorgevel
- 7: katrol met de gleuf die door de brugketting is ontstaan
- 8: (dichtgezette) zitnissen in de poortzijwand
- 9: inkassing voor een vakwerkstijl in de fundering van de poortaanbouw
- 10: poortwachterswoning
- 11: poortdoorgang met brug (XVI b/c)
- 12: pachterswoning (1648)
- 13: natuurstenen vensteromlijsting in herenhuis
- 14: omkassing voor de priemsleuven (reconstructie)
- 15: schietopening met houten balkje onderin
- 16: nog oorspronkelijk muurwerk van de westgevel van het herenhuis (1678)
- 17: kraagsteen
- 18: muurdeel met speciebaarden (werkput 3)

Afb. 10. De poortdoorgang aan de binnenpleinzijde in 1983.

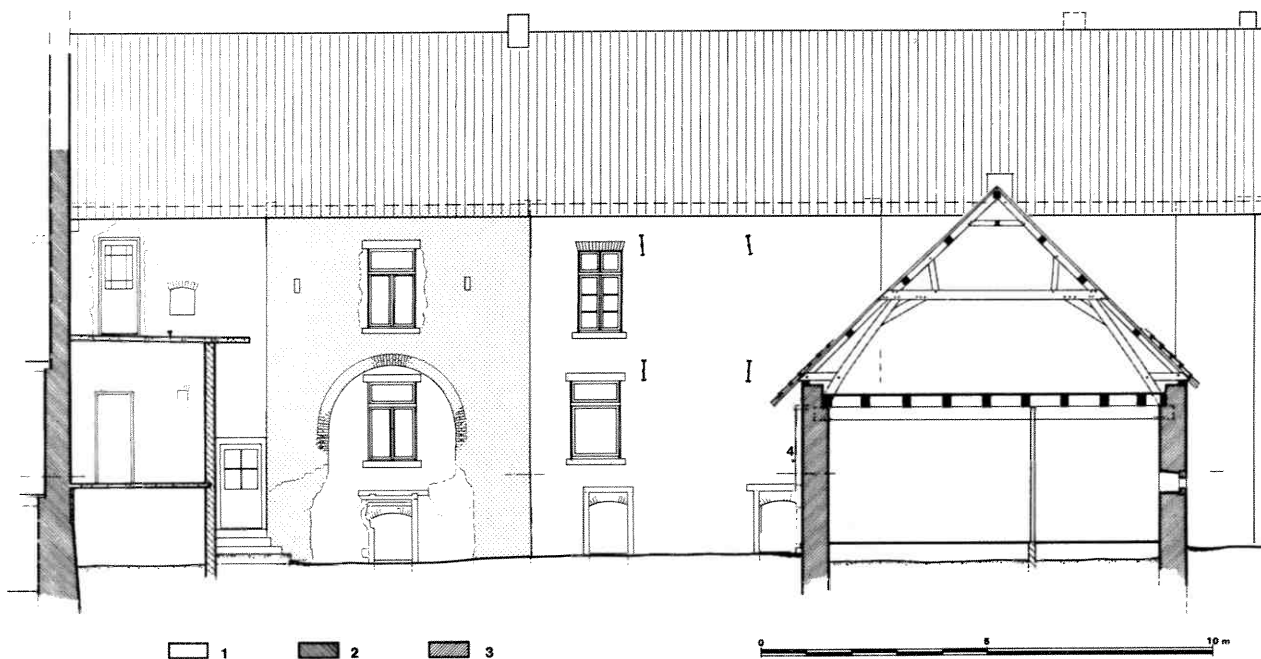
(Afb 9 D). Momenteel zijn zowel aan de binnenpleinzijde als aan de buiten- of veldzijde doorgaande verticale bouwnaden van de doorgang waarneembaar. De dichtgezette doorgang, overspannen met een éénsteensboog, tekent zich aan de kant van het binnenplein, ondanks de vele lagen kalk, nog duidelijk af (Afb. 10 en 11).

Omdat men gelijktijdig met het dichtmetselen van de poortdoorgangen een overwelfde kelder aanbracht, waarbij de begane grondvloer aanzienlijk werd verhoogd, kon het oorspronkelijke vloerniveau in de doorgang niet rechtstreeks bepaald worden.

Aan de buitenzijde daarentegen was op het eerste gezicht van een boogvormige doorgang niets te bespeuren. Twee verticale bouwnaden, ter hoogte van de verdiepingvloer verbonden door een rollaag, deden echter vermoeden dat de gezochte doorgang nog wel achter een latere beklamping aanwezig zou kunnen zijn. Na het gedeeltelijk verwijderen van een halfsteens klamplaat kwam inderdaad een deel van de poortboog te voorschijn (Afb. 12).

De wit gepleisterde ingangsboog bevond zich in een circa 10 cm verdiept vlak, waarin vroeger de beweegbare brug in verticale stand grotendeels kon verzinken. Links bovenin is een opening zichtbaar waarachter zelfs nog de katrol aanwezig is, waarmee de brug met behulp van een ketting kon worden opgehaald.

Boven de rollaag tekenen zich ter weerszijden van het

Afb. 11. De binnenplaats van het poortgebouw met een doorsnede over de stalvleugel

1: oorspronkelijk muurwerk poortdoorgang XVI b/c;

2: muurwerk herenhuis 1678;

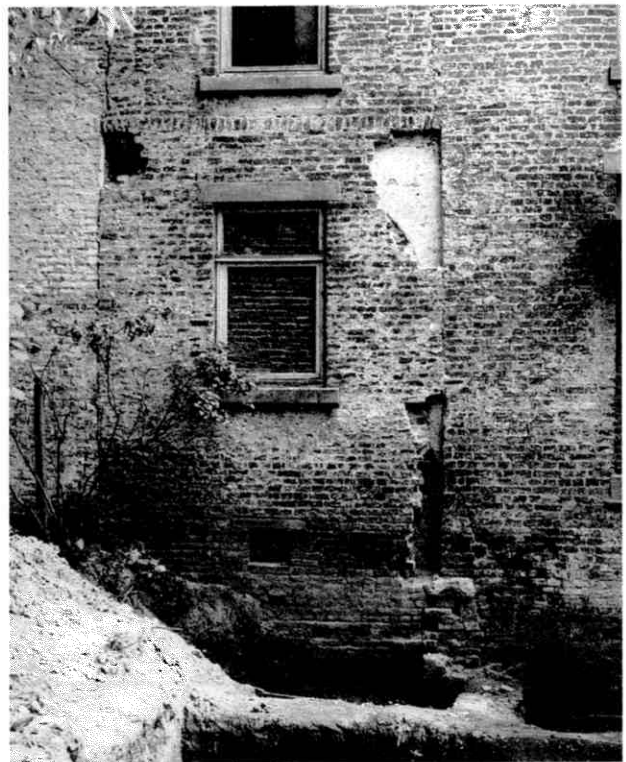
3: stalvleugel, XVII B;

4: oorspronkelijke toegang tot de pachterswoning.

huidige venster twee later dichtgezette verticale sleuven in het metselwerk af (Afb. 13.2); hierin konden de bomen (priemen) van een ophaalbrug bij het optrekken verzinken. Daarmee kwam tevens vast te staan dat er achtereenvolgens twee verschillende brugtypen moeten zijn geweest.²⁰ De eerste was een basculebrug: een valbrug met een waarschijnlijk onder de rijvloer gelegen contragewicht, dat bewoog in een naar de gracht open brugkelder. Een valbrug met een slechts aan één zijde voorkomende – gelijktijdig met de bouw van de poort aangebrachte – katrol is een zelden voorkomende variant van het brugtype met brugkelder en laaggelegen contragewicht. Deze basculebrug werd later vervangen door een ophaalbrug met gekoppelde bomen en hooggelegen contragewicht (Afb. 9 F). De sleuven voor de bomen van de ophaalbrug waren overduidelijk in later tijd in de muur gehakt. In de paragraaf *datering* (5.7) zal op deze brugtypen en het waar en wanneer voorkomen ervan, nog nader worden ingegaan.

Aan de rechterzijde van de poortdoorgang bevindt zich even boven het maaiveld een uitspringend blok Kunrader-steen met vier uitsparingen (Afb. 13.5), waarin zich eertijds de scharnierpunten van de brug en de poortdeuren hebben bevonden. Dit blok ligt aanzienlijk hoger dan het op de binnenplaats aange troffen plaveisel. Dit grote verschil zou kunnen wijzen op een tussentijdse verandering in doorrijhoogte. Uit de werkputten 2 en 13 voor de poortdoorgang kon worden afgeleid dat tenminste twee zware brugpijlers (1,7 x 3,5 m) een stenen boogbrug hebben gedragen; het begin van een boogaanzet was nog juist zichtbaar. Het eerste pijlerfundament, bestaande uit baksteen en mergelsteen, ligt op circa drie meter afstand van de poortgevel. De grondprofielen laten verder enkele lagen grachtvulling zien, afgewisseld met laagjes bouwpuin. Een daaropvolgend dik pakket van klei en grof puin weerspiegelt het dempen van de gracht in de 19de eeuw.

Een baksteenmuurtje tussen de pijlers diende, nadat in de tweede helft van de 19de eeuw de laatste brug werd afgebroken en vervangen door een dam, als bekleding van de ten oosten van de toegang gelegen gracht. De gracht ten westen van de toegangspoort was toen waarschijnlijk al gedempt. Uit het eerstgenoemde, nog enige tijd daarna open gebleven, grachtgedeelte werd een grote hoeveelheid scherven geborgen. Het betrof met name steengoed, in hoofdzaak daterend uit de tweede helft van de 19de eeuw, ouder materiaal werd nauwelijks aangetroffen. Het muurwerk onder de poortdrempel is ter hoogte van de vroegere waterlijn voorzien van een band van twee lagen mergel of Kunraderblokken. Verder is uitsluitend baksteen toegepast. Het aansluitende muurgedeelte van de poortwachterswoning vertoont een vergelijk-

Afb. 12. Voorgevel van het poortgebouw met de dichtgezette poortdoorgang en de katrol (linksboven).

bare opbouw, doch met drie lagen natuursteen en een andere hoogte. Deze verschillen zouden kunnen samenhangen met het in later tijd dichtmetselen van de oorspronkelijk open brugkelder.

Tenslotte moet de aandacht worden gevestigd op de versiering aan de buitenzijde van de poortdoorgang: een motief van elkaar kruisende lijnen uitgevoerd in groenzwart verglaasde baksteenkoppen (Afb. 13.1). Deze patronen zouden van belang kunnen zijn voor de datering, omdat de indruk bestaat dat dit verschijnsel na het derde kwart van de 16de eeuw niet vaak meer voorkomt²¹ (zie ook 5.7: “datering”). Het patroon is momenteel alleen zichtbaar ter rechterzijde van de doorgang. Aan de linker (west)kant zijn vanwege de kalklagen nog slechts enkele verglaasde bakstenen waarneembaar.

5.2 De veranderingen in het interieur van het poortgebouw

In de voormalige brugkelder, die na het afsluiten van de poortdoorgangen overdekt werd door een tongewelf, is in later tijd nog een betonvloer aangebracht, waardoor verder funderingsonderzoek niet mogelijk was. De boogvormige openingen van de voormalige doorgang waren in het interieur van het poortgebouw, zowel aan voor- als achterzijde, duidelijk zichtbaar (Afb. 14).

In de beide zijwangen van de poortdoorgang waren

Afb. 13. De binnenpleinzijde van het poortgebouw met een doorsnede over de stalvleugel
 1: oorspronkelijk muurwerk poortdoorgang XVI b/c;
 2: muurwerk herenhuis, 1678;
 3: stalvleugel, XVII B;
 4: oorspronkelijke toegang tot de pachterswoning.

met bogen overspannen nissen uitgespaard; spaarvel-
 den die eertijds tevens dienden als zitbanken (Afb. 15).

De onderzijde van deze nissen lag ongeveer 30 cm
 onder de huidige vloer. Het oorspronkelijke loopvlak
 in de doorgang zal zich 50 cm onder de bodem van
 deze nissen bevonden hebben, overeenkomstig met
 het niveau waarop het scharnierblok aan de buitenzij-
 de ligt. Het hoogteverschil met nog aanwezige restan-
 ten van plaveisel op het binnenplein bleek daarente-
 gen vrij groot. Het is daarom waarschijnlijk dat, na
 het buiten gebruik stellen van de brug, de doorrit een
 halve meter werd afgegraven met de bedoeling een
 grotere doorrijhoogte te verkrijgen.

De nissen in de zijwangen van de poortdoorgang zijn
 in de (late) 19de eeuw dichtgemetseld toen deze door-
 gang kamer werd. Enige tijd later werden ze echter
 weer doorgebroken om een verbinding met de aan-
 grenzende bebouwing te realiseren. Er is geen spoor
 gevonden van originele openingen in de zijwanden,
 zodat moet worden aangenomen dat men eertijds al-
 leen buitenom de aangrenzende ruimten kon betre-
 den. In de westelijke nis werd later een stookplaats
 aangebracht, door het naar onderen doortrekken van
 een al op de verdieping aanwezig schoorsteenkanaal.
 De reeds genoemde katrol van de oudste brug is ook
 aan de binnenzijde van de voorgevel zichtbaar. De
 over de katrol lopende ketting had daar een lange
 smalle, naar onder ondieper wordende gleuf in de
 muur geslepen (Afb. 14). De verdiepingsbalklaag

bleek te zijn aangepast aan de tweede brug: de ophaal-
 brug met bomen. Een zware moerbalk ligt als een
 soort strijkbalk langs de gevel aan het binnenplein. In
 deze balk zijn de beide andere moerbalken, die even-
 wijdig aan de poortzijwangen lopen, opgelegd met
 een ravelconstructie. Daardoor ontstond een ruim
 middenvak zonder balken waarin het binnenwerkse
 deel van de brugbomen met het tussenliggende con-
 tragewicht, tijdens het neerlaten van de brug ongehinderd
 kon verzinken. De aftekening van de scharnier-
 punten van de brugbomen (en mogelijk ook van de
 poortdeuren) is in beide moerbalken nabij de voorge-
 vel nog terug te vinden. Deze balken zijn aan de on-
 derzijde van een profilering voorzien (een zogenaam-
 de biljoening) die 50 cm voor de gevel, ter plaatse van
 de scharnieraftekening, eindigt (Afb. 16).

Meer gebruikelijk is echter dat bij dit type brugcon-
 structie er boven de poortdoorgang aan de voorzijde
 een zware balk wordt aangebracht, evenwijdig met de
 voorgevel, waaraan de scharnieren voor de brugbo-
 men worden bevestigd. Waarom men in dit geval
 hiervan is afgeweken, bleef onduidelijk. Mogelijk
 speelde gebrek aan constructiehoogte een rol en wilde
 men de bestaande vloerhoogte niet veranderen. Hoe-
 wel sporen van de inkassingen nog niet werden ge-
 vonden, is het aannemelijk dat ten tijde van de oudste
 (val)brug er drie moerbalken evenwijdig aan de gevel
 hebben gelegen. Twee ervan zouden dan later zijn
 ingekort en in een andere richting gelegd. De – ver-

nieuwde – vloerdelen van de verdieping rusten op kinderbintjes met daar tussenin troggewelfjes van met leem bestreken takjes, met kalk afgepleisterd. De poging om het poortgebouw nauwkeuriger te dateren, door dendrochronologisch onderzoek van de moerbalken, leverde helaas geen resultaat op.²²

5.3 De verdieping boven de poortdoorgang (Afb. 9 E)

Aan de voorgevel is in de loop der tijd zoveel veranderd, dat van het oorspronkelijke muurwerk slechts weinig was overgebleven. Van origine zijn er boven de doorgang twee vrij smalle hoge vensters geweest, waarschijnlijk in de vorm van kloosterkozijnen met een natuurstenen omlijsting, voorzien van schuin verloopende neggen en afgedekt door segmentboogjes (Afb. 9 C). Reconstructie van grootte en ligging bleek mogelijk na ontleistering aan de binnenzijde. De buitenzijde vertoont momenteel geen sporen meer van deze vensters, vanwege een grootschalige beklamping in later tijd. De vensters hebben behoord bij de fase van de oudste brug met slechts een ketting en (open) brugkelder. Ze zijn dichtgezet op het moment dat de ophaalbrug met bomen werd geplaatst en de sleuven daarvoor in het muurwerk werden ingehakt (Afb. 17).

Teneinde deze sleuven aan de achterzijde af te sluiten, werden ze voorzien van een halfsteens omkassing. In deze fase zal zich in het midden ook een venster hebben bevonden, waarschijnlijk smaller dan het huidige en misschien nog met een natuurstenen omlijsting. Nadat de ophaalbrug was verdwenen (omstreeks 1800 ?), zijn de omkassingen gesloopt en de sleuven dichtgezet. Mogelijk is op dat moment het middenvenster vergroot, hetgeen echter ook kan hebben plaatsgevonden toen omstreeks 1900 de poortdoorgang werd afgesloten en in de beide opvulstukken gelijksoortige

Afb. 14. Interieur van het poortgebouw, gezien naar het zuiden; rechtsboven de gleuf van de brugketting.

Afb. 15. Interieur van het poortgebouw met de sporen van een der zitnissen in de zijwand.

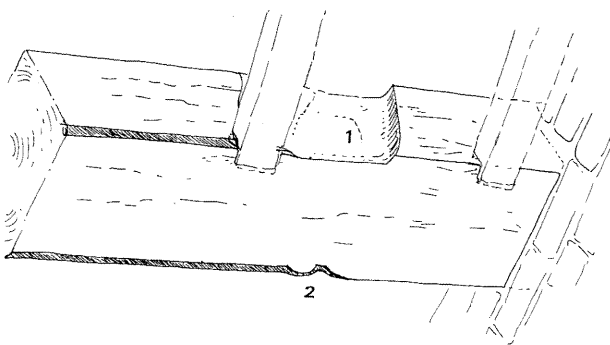
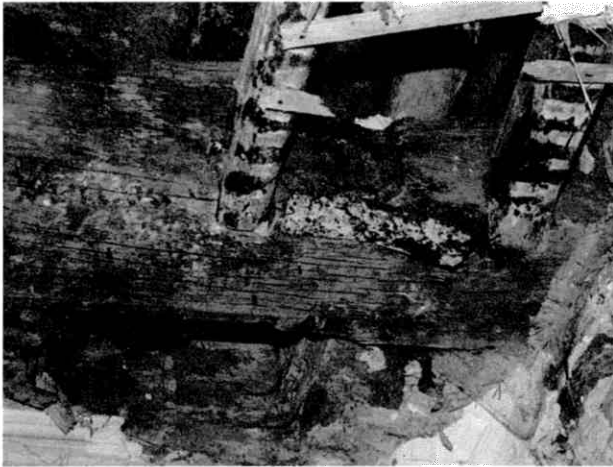
vensters werden aangebracht.

In de achtergevel, die minder is veranderd, zijn met name de twee schietgaten van belang, waarmee het binnenplein bestreken kon worden (Afb. 9 H). Het schietgat aan de kant van de poortwachterswoning vertoont een zodanige asymmetrische afschuining dat daarmee vooral de toegang tot het herenhuis onder schot genomen kon worden. Het andere, meer symmetrische, schietgat bezit onderin nog een houten balkje waar een vuurwapen, wellicht een haakbus, op kon rusten (Afb. 18).

Eerstgenoemde schietspleet is na het dichtzetten nog enige tijd benut als lampnisje, gezien de roetsporen op de leempleisterlaag.

De zijwanden op de verdieping zijn aanzienlijk minder dik dan op de begane grond en werden in later tijd van meerdere doorgangen voorzien. De plaats van de oorspronkelijke toegang was daardoor niet meer te bepalen. Waarschijnlijk bevond deze zich ter plekke van de dichtgezette doorgang in de oostwand, aan de zijde van het binnenplein bij de recente overloop. In de westelijke wand is in de muurdikte een stookplaats opgenomen. Deze is later dichtgemetseld waarna een losse kachel werd geplaatst. Ten noorden van het schoorsteenkanaal is de muurdikte geringer, er is een sprong in het muurwerk. In dit dunnere gedeelte bevindt zich een (kaars)nisje, overigens half weggebroken door een latere doorgang naar de aangrenzende woonvleugel. Recentelijk bleek dat dit nisje oorspronkelijk ook een schietopening was geweest. Vermolmde resten van het balkje aan de onderzijde werden teruggevonden. Ten zuiden (links) van de haardpartij is eveneens een schietspleet aangetroffen.

(Afb. 9 A en F, verdieping)

Afb. 16. De scharnieraftekening (1) op de moerbalk en de profilering (2) daarvan.

De zolderbalklaag tenslotte, bestaat uit drie moerbalken, lopend van voor- naar achtergevel, waarop kinderbintjes met resten van vloerdelen liggen. Op de beide buitenste balken hebben, gezien de afdrucken, de oorspronkelijke kapspanten gestaan. De tegenwoordige kap zal uit de periode na 1900 dateren. De schoorsteen vormt een geheel met de achterliggende muur en moet dus uit de bouwtijd van het poortgebouw stammen.

5.4 De aanbouw aan het poortgebouw. (Afb. 9 D)

Uit het onderzoek aan de funderingen bleek dat al van meet af aan tegen de oostzijde van de poorttoren een rechthoekige aanbouw aanwezig was: de voormalige poortwachterswoning. Aan de voor- of veldzijde liggen beide bouwdelen in één vlak, aan de binnenzijde ligt de aanbouw circa twee meter terug. Van de oorspronkelijke aanbouw is de kelder, die overdekt wordt door een tongewelf, nog grotendeels intact. Van het opgaand werk resteren slechts enkele fragmenten muurwerk van de voorgevel. In de kelderwanden bevinden zich een drietal schietspleten: twee gericht op de veldzijde (en brug) en een ter flankering van het herenhuis. De oorspronkelijke toegang tot de kelder bevond zich naast de oostelijke poortzijwand, ongeveer op dezelfde plaats als de huidige. Dit

was nog te zien aan de aanzet voor het ingangsboogje bij de sprong in de bovengenoemde zijwand.

Door latere verbouwingen van de aanbouw is de situatie nogal veranderd: vrijwel de gehele zuidoosthoek werd vervangen. De begrenzing met het nog originele muurwerk is met enige moeite terug te vinden. De huidige bouwvorm, met een opvallend scherpe hoek aansluitend op het herenhuis, zal in deze eeuw tot stand zijn gekomen, getuige de betonblokken die juist boven de fundering in de hoek zijn verwerkt. Evenals de voorgevel zal ook de nu geheel verdwenen oostelijke zijgevel van baksteen zijn geweest. De terugliggende gevel aan de zijde van het binnenplein was echter waarschijnlijk uit vakwerk opgebouwd. Een merkwaardige uitsparing in de fundering, ten behoeve van een stijl en schoorconstructie (Afb. 19) alsmede sporen nabij de sprong in de oostelijke poortwand wezen daarop.

Wat de verdere opbouw van de aanbouw betreft, kan gedacht worden aan een open galerij op de verdieping, waarin zich waarschijnlijk de trap bevond, waarmee van buitenaf rechtstreeks de ruimte boven de poortdoorgang bereikt kon worden. In later tijd zal de galerij met het bijbehorende overstekende dak – waarvan de aftekening op de gevel van de villa Frijns nog zichtbaar is (Afb. 9 G) – zijn dichtgezet; mogelijk in eerste instantie alleen op de verdieping met een houten wandje. De huidige stenen muur in het verlengde van de achtergevel van de poortdoorgang zal waarschijnlijk pas in de achttiende eeuw tot stand zijn gekomen. Twee later dichtgezette (oorspronkelijke?) vensteropeningen daarvan waren nog zichtbaar in de recente keukenaanbouw tegen de westgevel van de villa Frijns.

Inwendig is van de oorspronkelijke indeling van de poortaanbouw vrijwel niets meer te vinden. Gelijktij-

Afb. 17. Verdieping van het poortgebouw met de dichtgezette vensters (1) en sleuven voor de ophaalbrug (2).

Afb. 18. Verdieping van het poortgebouw, het schietgat aan de zijde van het binnenplein met het houten bakje onderin.

dig met de oudere muren zijn ook de balklagen, vloeren en een eventuele (spil)trap verdwenen. Een reconstructie zal dus moeten plaatsvinden aan de hand van nog bestaande, wel oorspronkelijke, aangrenzende muurvlakken: de oostelijke poortzijwand en de westelijke zijgevel van het herenhuis, nu deel uitmakend van de villa Frijns.

5.5 De bouwsporen in de oostelijke poortwand. Gezien vanuit de aanbouw (Afb. 9 B)

Op de begane grond bleek aan de zijde van de poortwachterswoning het oorspronkelijke muurvlak over een aanzienlijk oppervlak tot meer dan een halve steen diepte te zijn afgekapt. Desondanks is van een kaarsnisje met een driehoekige bovenbeëindiging nog juist de achterwand overgebleven

Een grotere en diepere nis achter de huidige trap, is eveneens grotendeels verdwenen. Deze nis werd korte tijd aangezien voor de oorspronkelijke doorgang naar de poort. Daar echter de zij en achterwand ervan in verband gemetseld zijn en één geheel vormen met de verdere muur, kan de nis nooit dieper zijn geweest. De huidige brede doorgang in het midden kwam tot stand bij de verbouwing tot woonruimte van de poortdoorgang, tegen het einde van de 19de eeuw. Even rechts van het midden tekent zich een al eerder vermelde verspringing in het muurwerk af, corresponderend met de oorspronkelijk terugliggende binnenpleingevel van de poortaanbouw. Tot aan het niveau van de vloer van de begane grond heeft op deze plaats een stenen (kelder)muur haaks aangesloten, met daarin de oorspronkelijke toegang naar de kelder van de aanbouw. Daarboven wijzen de sporen op een aansluiting met een houten stijl van een vakwerkwand

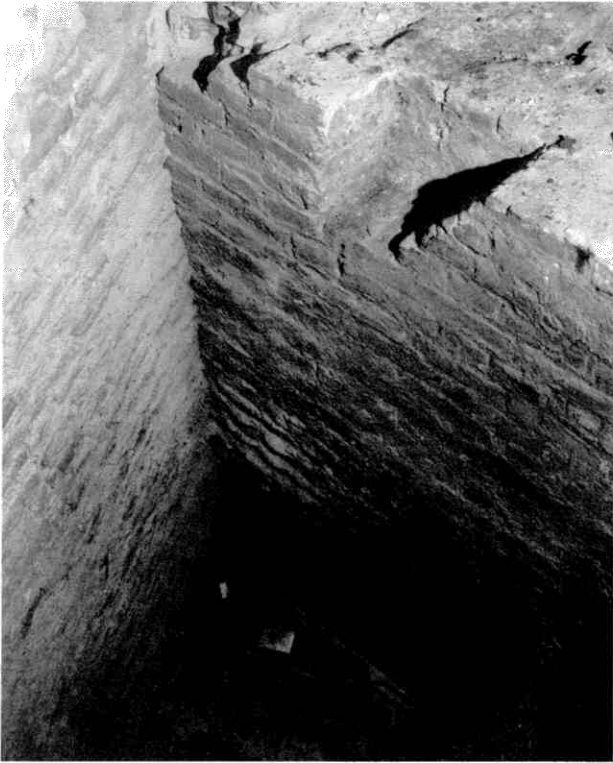
(Afb. 9 B.4). Het muurwerk rechts van de sprong is nog voorzien van een afwerking (voegen platvol met opgeschilderde witte voegstrepen) die er op duidt dat deze muur ooit buitenmuur moet zijn geweest.

Op de verdieping is de, thans dichtgezette, rechter doorgang later in de muur ingehakt en van een boogvormige afdekking voorzien, mogelijk ter vergroting van een oorspronkelijke doorgang. Op deze oudere doorgang wijzen zowel de inboeting onder de drempel als de sporen van treden. Het vloerniveau van de aanbouw met de (open) galerij zal lager gelegen hebben dan dat in de kamer boven de poort. Een aanwijzing hiervoor vormt een niet afgekapte horizontale strook in het muurvlak die de plaats van een strijk-balk zou kunnen markeren. De linkerdoorgang is hoogstwaarschijnlijk niet origineel; men kon blijkbaar niet binnendoor vanuit de poortwachterswoning het vertrek boven de poortdoorgang betreden. Vanaf de tweede verdiepingvloer verloopt bovengenoemde verspringing in het muurwerk schuin links naar boven in de richting van een daknok, die lager lag dan de nok van de poorttoren (Afb. 21).

De poortwachterswoning sloot derhalve met een lagere kap aan tegen de poorttoren, die toen waarschijnlijk dwarsgeplaatste topgevels (trapgevels ?) zal hebben gehad met daartussen een zadeldak. De aankapping zal aan de binnenpleinzijde wel zijn doorgetrokken tot zeker aan de achtergevel van de poortdoorgang, aldus de galerij overdekkend, hetgeen aan een vage dakmoet nog te zien is. De doorgang in de scheidingmuur tussen poortgebouw en aanbouw op de zolderverdieping is origineel. De huidige dakconstructie dateert uit omstreeks 1930.

5.6 De westgevel van het herenhuis. (Afb. 9 G)

Alvorens de sporen in de westmuur van de villa Frijns te behandelen, moet nog iets gezegd worden over de werkput (3) die was aangelegd in de binnenhoek tussen poortaanbouw en villa Frijns en ten doel had gegevens te verkrijgen over de funderingen van de diverse aangrenzende bouwdelen. Hiervoor moest eerst een betonvloer worden verwijderd. Aan drie zijden werd de werkput door baksteenmuurwerk begrensd: de bovengenoemde fundering van westgevel van het herenhuis, de fundering van de oorspronkelijk terugliggende binnenpleinwand van de poortwachterswoning en de fundering van de huidige achtergevel aan het binnenplein (tot circa een meter onder de vloer). De vierde (west)zijde bestond geheel uit een bodemprofiel. Het bleek nu mogelijk een relatieve chronologie op te stellen voor de diverse funderingen. De fundering van de poortaanbouw, waarvan de onderzijde vanwege het grondwater niet kon worden

Afb. 19. De fundering van de achterwand van de poortaanbouw, met een uitsparing voor een vakwerkstijl; onderin: speciebaarden.

bereikt, bleek zoals verwacht, de oudste en gezet tot in de ongeroerde grond zonder zichtbare insteek. Van deze oudste muur verdient met name een gedeelte met speciebaarden vermelding (Afb. 19), mogelijk heeft ooit hier de bekading van de veronderstelde gracht tussen herenhuis en boerderij op aangesloten. Het baksteenformaat bedraagt 27 x 13 x 5,5 cm.

De fundering van het herenhuis is van jonger datum: waarschijnlijk 1678. Van deze muur is de insteek voor de bouwsleuf duidelijk zichtbaar: vanaf een meter onder de betonvloer, komend vanuit een dun koolachtig loopvlakje. Daaronder bevond zich een pakket zandige klei met fijn mergelpuin, afgewisseld door baksteengruis. Het schervenmateriaal uit deze lagen dateerde uit de 14de en 15de eeuw, vrijwel zeker ouder dan de muur. Het muurwerk, waarvan de onderzijde juist werd bereikt, staat aldaar onder een aanzienlijke helling (10 cm per meter). Het steenformaat bedraagt tot 26 x 12 x 5 cm. Uit de insteek kwamen slechts enkele scherven, daterend van de 13de tot en met de 16de eeuw, helaas een onvoldoende basis voor een datering. Vanuit een bestrating van baksteen op z'n plat, juist onder de betonvloer, begon de insteek voor de fundering van de huidige achtergevel van de poortaanbouw, waarschijnlijk gebouwd in de (late) 18de eeuw.

Het opgaand werk van de westgevel van het herenhuis is vrijwel tot goothoogte behouden gebleven tij-

dens de afbraak omstreeks 1930. Voorlopig wordt ervan uitgegaan dat deze gevel in 1678 werd opgetrokken als onderdeel van de vergroting van het waarschijnlijk uit 1622 daterende oude herenhuis. Dit laatste zal kleiner van opzet geweest zijn en was mogelijk van het poortgebouw gescheiden door een tussen-gracht. Het jaartal 1678 is ontleend aan jaartalankers die tot de afbraak in 1930 zichtbaar zouden zijn geweest.²³ Dat deze muur van het herenhuis nu reeds besproken wordt, is het gevolg van het feit dat hij deel uitmaakt van de huidige poortwachterswoning. De overige bewaard gebleven delen van het herenhuis worden kort besproken in hoofdstuk 11. (zie volgende aflevering)

In het oude gedeelte van de westelijke gevel van de villa Frijns treft men zowel op de begane grond als op de verdieping een door een boog overspannen doorgang aan (Afb.9 G). Uit het metselverband is af te lezen dat ze direct bij de bouw zijn aangebracht. De doorgang op de begane grond is in later tijd verbreed, waarbij onder de boog een houten steunbalkje werd geplaatst: een hergebruikt vakwerkonderdeel. De openingen komen beide uit in de zone van de mogelijke galerij aan de binnenpleinzijde van de poortwachterswoning. Denkbaar is dat de galerij in 1678 pas tot stand kwam, – althans op de verdieping – in die tijd met een vakwerkwand werd afgesloten.

Op de zolderverdieping tekent de vroegere, verlaagde aankapping zich duidelijk af in de vorm van een dakmoet tegen de villamuur, net boven de boog van de

Afb. 20. Het kaars- of lampnisje in de poort-zijwand.

Afb. 21. Oostelijke poort-zijwand, aftekening van de lagere aankapping van de poortaanbouw.

doorgang, In het zuidelijk deel van deze villamuur is niets te zien. De kap moet daar opgelegd zijn geweest in een topgevel die stond op de oorspronkelijke, nu verdwenen, oostelijke zijmuur van de poortwachterswoning.

Aan de binnenpleinzijde bevond zich in de gevel, juist boven het dak van een later aangebouwde keuken, een geprofileerde kraagsteen. Uit deze steen bleek dat er aldaar een overkraging van circa 25 cm zal zijn geweest (één steens). In later tijd is de noordgevel van het herenhuis over de volle hoogte van een halfsteens klamplaag voorzien waarbij het overstek kwam te vervallen. Deze gevelbeëindiging met overkragingen zou kunnen duiden op een bouwvorm waarbij de binnenpleingevel oorspronkelijk in vakwerk was opgetrokken, althans op de verdieping. De baksteenformaten variëren van 25/27 x 11,5/12,5 x 6 cm. De muur is gemetseld in een iets onregelmatig kruisverband met een niet steeds consequent toegepast kopklezoor beëindiging. Enkele muurankers waren nog aanwezig, helaas zonder jaartal.

Het belangrijkste onderdeel van deze zijgevel bevond zich echter in de recente (keuken)aanbouw tussen de

villa en de poortwachterswoning. Daar kwam achter de pleisterlaag een geruime tijd voor de bouw van de keuken dichtgezet venster met een omlijsting van natuursteenblokken tevoorschijn (Afb. 22)

Dit venster, een zogenaamd kloosterkozijn (of tussendorpelvenster), had profileringen die wijzen op een datering in de (late) zestiende eeuw. Daar ook enige omlijstingsblokken al oudere beschadigingen vertoonden, mag worden aangenomen dat het venster bij de plaatsing in 1678 niet nieuw was. Mogelijk was het afkomstig van het naburige, vervallen en in die tijd afgebroken kasteel Rozengaard. De omlijsting bestond uit in hoofdzaak hardsteen-blokken met een frijnslag, afgewisseld met enkele blokken van zandsteen en Kunrader of harde mergel. In boven-, tussen- en onderdorpel waren uitsparingen voor diefijzers, het bovendeel bezat een ondiepe glassponning, de onderhelft bevatte luikspionningen met de bijbehorende uitsparingen voor scharnieren en sluiting.

Boven de bovendorpel is in het metselwerk een driehoekige ontlastingsconstructie aangebracht in de vorm van een accoladeboog. In later tijd, nadat het venster al was dichtgemetseld, is de muuropening vanuit de binnenzijde van het herenhuis nog benut als nis. Dit bleek uit de afpleistering met leem en stro, doorlopend over de dagkanten van venster en binnenkant van de opvulling.

5.7 De datering van het poortgebouw. **

Wanneer het poortgebouw met de aangrenzende poortwachterswoning gebouwd is, kon tot op heden niet opgehelderd worden. Mogelijk vond deze bouw plaats tegelijk met het tot stand komen van het oudste deel van het herenhuis in 1622, doch er zijn meer redenen om aan te nemen dat het toen al enige tijd bestond. In dat geval diende het als verdedigbare toegang van een oudere, omgrachte boerderij. De nogal afwijkende oriëntering van het poortgebouw ten opzichte van het herenhuis duidt ook al niet op gelijktijdigheid van ontstaan.

Zeker is slechts de datering ruimschoots voor 1648. In dat jaar werd immers de pachterswoning tegen de daarvoor vrijstaande westwand aangebouwd (zie hoofdstuk 6). Op een datering in de 16de eeuw zou de versiering van verglaasde koppen ter weerszijden van de poortdoorgang kunnen wijzen.²⁴ Dit verschijnsel lijkt tegen het einde van de 16de eeuw nauwelijks meer voor te komen. In of aan poortgebouwen van kastelen vinden we deze versiering ondermeer in Asten en Drensteinfurt. Naast kastelen vertonen met name kerktorens deze patronen in allerlei varianten.²⁵ Een kaarsnisje met een driehoekige bovenafsluiting en de schietopeningen met balkjes on-

derin, zoals die in het poortgebouw werden aangetroffen, doen eveneens aan de 16de eeuw denken.

Ook de oorspronkelijke toegangsbrug (de val- of basculebrug met de aanvankelijk open brugkelder) was van een type dat vooral tot vóór – of in – de 16de eeuw voorkwam.²⁶

De ophaalbrug, het brugtype met hooggelegen bomen, die in sleuven konden verzinken, zien we vooral bij poortgebouwen van voorburchten. De datering is, op een enkele uitzondering na, later dan 1640: zoals bijvoorbeeld Hoensbroek of Schaesberg.²⁷ Dat deze sleuven niet bij de hoofdgebouwen worden aangetroffen, zal zijn oorzaak vinden in de architectuur van de gevel. Ze zouden daarin zeer storend werken: een systematische plaatsing van de vensters wordt ernstig bemoeilijkt.

Op grond van het bovenstaande zou men ten aanzien van Genhoes te Brunssum de volgende conclusies kunnen trekken: De oorspronkelijke basculebrug wijst op een datering van het poortgebouw in de 16de eeuw; de ombouw tot ophaalbrug daarentegen, zal rond of na het midden van de 17de eeuw hebben plaatsgevonden. Mogelijk in samenhang met de

Afb. 22. De natuurstenen vensteromlijsting in de westgevel van het herenhuis.

grootscheepse verbouwingen aan het herenhuis in 1678.

Tenslotte moge vermeld worden het volgende archivalische gegeven, dat past in het kader van bouwactiviteiten aan het goed Genhoes in de zestiende eeuw. In 1528 kreeg jonker Jan Vos, de toenmalige bezitter van het leengoed "Ridderleen" of "Vossenleen" te Brunssum zijdens de landvorst keizer Karel V een vergoeding voor de schade die hij geleden had doordat de Geldersen zijn huis hadden geplunderd en afgebrand.²⁸ Is het poortgebouw misschien spoedig na 1528 gebouwd?

6 De woonvleugel ten westen van het poortgebouw

Deze vleugel is (deels later) geheel onderkelderd en overwelfd met tongewelven, terwijl met name aan de westzijde grootscheepse vernieuwingen hebben plaatsgevonden in het laatst van de 19de en het begin van deze eeuw. In het muurgedeelte dat koud aansluit op de voorgevel van het poortgebouw valt onmiddellijk het jaartal 1648 op, dat met behulp van verglaasde baksteenkoppen in het gevelvlak is aangebracht (zie Afb. 13).

De gevel met het jaartal wordt aan de westzijde begrensd door een merkwaardig muurfragment (Afb. 23), dat bij nader onderzoek een buitenhoek (met kop-klezoor bēeindiging!) bleek te zijn en niet het afgehakte overblijfsel van een uitspringend hoekpaviljoen, zoals dat op grond van de kadastrale minuut uit 1822 tot voor kort werd aangenomen.

Het muurfragment was een laatste overblijfsel van de zijgevel (= westgevel) van het bouwdeel genoemd de pachterswoning en gedateerd 1648, doch dateert niet uit die zelfde tijd. Het is hoogstwaarschijnlijk een latere verstening van de in oorsprong in vakwerk uitgevoerde zijgevel van dit bouwdeel. (zie de reconstructie-plattegrond, Afb. 9 D.12).

De binnenpleinmuur van deze vleugel, die eveneens koud aansluit op het poortgebouw, maakte op een meter ten westen van de plaats waar de binnenpleingevel van de stalvleugel op de pachterswoning aansloot, een haakse hoek naar het zuiden en is later binnen in de huidige woonruimte afgehakt.

Aan het binnenplein is in de binnenhoek van woon- en stalvleugel een bouwnaad te zien (zie Afb. 11.4). Deze blijkt de linker (oostelijke) dagkant te zijn van de oorspronkelijke toegangsdeur van de pachterswoning; de bovendorpel ervan is nog aanwezig. De binnenpleinmuur van de stalvleugel was in deze voormalige deuropening ingewerkt. Hieruit moet geconcludeerd worden dat dit stalgebouw in elk geval na 1648 is opgetrokken, mogelijk ter vervanging van een ou-

Afb. 23. Het muurfragment van de zijgevel van de voormalige pachterswoning.

dere, smallere stal in vakwerkbouw (?). Rekening houdend met de veronderstelde verstening, nog na 1648, van de achterzijde van de pachterswoning, zal de bouw van de stalvleugel zeker enkele tientallen jaren later hebben plaatsgevonden: omstreeks 1678 (?). Niet goed verklaarbaar is de verjonging van een halve steen, halverwege de eerste verdieping, aan de buitenkant(!) van bovengenoemd muurfragment van de thans verdwenen westelijke zijgevel van de pachterswoning. Deze diende mogelijk ter oplegging van balken van een aansluitend, al bestaand, bouwdeel. Als dit een vakwerkbouw betrof, zou de verdieping een overstek kunnen hebben gehad dat tot deze sprong aanleiding gaf. Deze eventuele vakwerkbouw moet dan de overblijvende hoek op de zuidwestzijde hebben opgevuld en zal nog deel uit gemaakt hebben van de veronderstelde oudere omgrachte boerderij. Van het westelijke uiteinde van het geveldeel met het jaartal 1648 is over een groot deel van de hoogte een strook afgehakt alvorens de nieuwe stenen zijgevel erop werd aangesloten.

Voordat de pachterswoning, al dan niet gedeeltelijk in vakwerk, in 1648 tegen het poortgebouw werd opgetrokken, zal daar geen bebouwing van enige betekenis geweest zijn. Dit kon worden afgeleid uit het feit dat er zich twee schiet- of lichtopeningen in de westwand op de eerste verdieping van het poortgebouw bevonden, alsmede uit de buitenafwerking van deze wand aldaar: met afgestreeken voegen. Hoogstens een lage

(kade)muur zal daar tevoren de begrenzing van het complex hebben gevormd. Het momenteel aan de westzijde van de oude pachterswoning aansluitende muurwerk is 19de eeuws en vormt één geheel met de kopgevel aan de westzijde (Afb. 24).

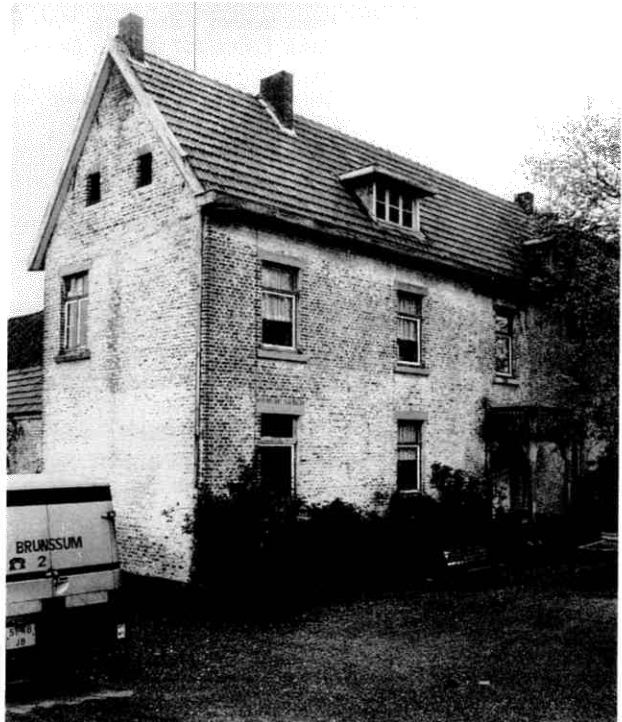
De huidige geveltop moet na 1900 tot stand zijn gekomen, een foto uit 1900 toont nog een schilddak (Afb. 7). Wat het inwendige betreft: van belang zijn met name een mogelijk 19de eeuwse trap en twee grotendeels originele kapspanten (gemarkt I en II).

Aan de voorzijde is enige jaren geleden in het verlengde van de buitenmuur van de stalvleugel een éénsteensmuurtje aangetroffen, dat mogelijk de fundering heeft gevormd van het vooruitspringend hoekpaviljoen zoals dat op de kadastrale minuut van 1822 is weergegeven. Het loopt circa vier meter naar het zuiden en kan gezien zijn geringe dikte ook een kademuurtje geweest zijn (werkput. 20). Uitbraaksporen van zwaarder muurwerk waren er niet, het gehele ophogingspakket was overigens niet ouder dan de 19de eeuw.

[wordt vervolgd]

Delft, okt. 1998

Werkverband Restauratie en Hergebruik,
Faculteit Bouwkunde TUDelft.

Afb. 24. De in de negentiende eeuw naar het westen uitgebreide woonvleugel met topgevel uit 1930.

Noten

- ¹ In 1988 is getracht er een viskwekerij te vestigen, met als gevolg dat de vakwerkschuur en een deel van de stalvleugel werden gesloopt en het omringende terrein vergraven voor de aanleg van kweekvijvers. Het project werd echter door gebrek aan financiën nimmer voltooid. Mogelijke bodemverontreiniging in de voormalige stalvleugel leidde in 1991 tot de sloop van dit al deels herstelde bouwdeel.
- ² De gegevens in dit hoofdstuk zijn ontleend aan het archiefonderzoek, dat werd uitgevoerd door de heer A.J.A.M. Corten uit Heerlen, waarvoor alhier onze dank.
- ³ R.A.Limburg; L.v.O. 905 en 907 (Spaans Leenhof Valkenburg, Denombrementen).
- ⁴ R.A.Limburg; L.v.O. 4214 (Cijnsregister laathof Brunssum). Vooral in de volle middeleeuwen werden door grondbezitters landerijen en woeste gronden vaak in laatverhouding uitgegeven, een op erfpacht lijkende verhouding. Deze gronden vielen zakenrechtelijk onder de rechtsbevoegdheid van een voor zo'n geheel van gronden opgericht laatgerecht, het laathof, dat was samengesteld uit houders van deze gronden, de laatmannen of laten. De laten waren verplicht tot jaarlijks meestal slechts bescheiden afdrachten in geld en/ of in natura. Bij overdrachten van de laatgronden moesten rechten betaald worden aan het laathof. In de begintijd van het laatstelsel waren de laten vaak verplicht om bepaalde diensten te verlenen aan de grote hoeve waarvan de laatgronden waren afgesplitst en waarmee de laathofinstelling toen steeds vermogensrechtelijk één geheel vormde.
- ⁵ R.A.Limburg; L.v.O. 907 (Spaans Leenhof Valkenburg, Denombrementen).
- ⁶ R.A.Limburg; L.v.O. 4214 (Cijnsregister laathof Brunssum). Moonen, W., *Brunssum de eeuwen door*, Brunssum 1952, 114-115. Venne, J.M. van de, ea., *Geschiedenis van Hoensbroek*, Hoensbroek 1967, 45-47.
- ⁷ Schloss Haag bij Geldern (D); Huisarchief Van Hoensbroek, Nr. 5274.36.6.
- ⁸ R.A.Limburg; L.v.O. 907, aanbreng van het Cluttleen dd. 12 nov. 1759
- ⁹ Jaarboekje van de Nederlandse Kastelenstichting 1976, 65-68 Bauer T.C., "De houten brug van Rozengaard", in *Liber Castellorum*, 40 variaties op het thema kasteel, Zutphen 1981, 248-256. R.A.Limburg; L.v.O. 988 (Frans leenhof Valkenburg, Verheffingen en aanbrenge van lenen), L.v.O. 907 (Spaans Leenhof Valkenburg, Denombrementen).
- ¹⁰ R.A.Limburg; L.v.O. 4214 (Cijnsregister laathof Brunssum). Limburgsch Jaarboek, 29(1923), 24.
- ¹¹ Limburgsch Jaarboek, 29(1923), 24-25.
- ¹² Habets, J., *Geschiedenis van het bisdom Roermond, deel III*, Roermond zj., 329-330. Moonen 1952, 224-228.
- ¹³ Moonen 1952, 197.
- ¹⁴ Moonen 1952, 131
- ¹⁵ *Voorlopige lijst der monumenten in de provincie Limburg*, 's-Gravenhage 1926, 50. Moonen 1952, 132.
- ¹⁶ R.A.Limburg; L.v.O. 988 (Frans leenhof Valkenburg, Verheffingen en aanbrenge van lenen)
- ¹⁷ Hier heeft mogelijk een (in vakwerk opgetrokken?) hoekpaviljoen bestaan: een fundering van slechts één steen breed, enige jaren geleden op een diepte van ca. 80 cm aldaar aangetroffen, zou in die richting kunnen wijzen (werkput 20).
- ¹⁸ *Voorlopige lijst der monumenten in de provincie Limburg*, 's-Gravenhage 1926, 50.
- ¹⁹ Verslag Bouwhistorisch onderzoek Genhotes te Brunssum, Delft 1984, Intern rapport werkgroep Restauratie (TH Delft).
- ²⁰ Zie voor de ontwikkeling en benaming van houten bruggen: Prof. J. Oosterhoff (red.) *Bruggen in Nederland 1800-1940, bruggen van beton hout en steen*; Drs M.M. Bakker, bruggen van hout; p. 282-314, Utrecht 1998.
- ²¹ Deze patronen komen voor aan de poortgebouwen van kasteel Asten (XVI) en Drensteinfurt (Westfalen, 1585) en bijvoorbeeld ook bij de kastelen Welbergen (Westfalen)(1570), Cannenburg (1e helft 16de eeuw), Batenburg (ca. 1540) en de Battenbergturm (Rees, Rheinland) (begin 16de eeuw). Die aan de voorburch van Mheer zijn mogelijk 17de eeuwen. Veel vroeger komen soortgelijke versieringen echter ook al voor zoals bv. Dever, Te Merwe en het Muiderslot (XIV B en XV A).
- ²² Een in 1990 uitgevoerd onderzoek aan een aantal houtmonsters, zowel uit het poortgebouw als de stalvleugel en losse onderdelen van de vakwerkschuur, leverde geen bruikbare datering op (IPP, Amsterdam, Drs. P. van Rijn). Het hout bleek warrig en te snel gegroeid, terwijl mede daardoor de meeste monsters ook te weinig jaarringen bezaten.
- ²³ Voor nadere gegevens, ook omtrent de eventuele betekenis van deze tekens (afweer?), kan worden verwezen naar de inventarisatie van Strijbos, H., "Tekens van tegenspraak", Brabants Heem 41 (1989)1, 11-25; het artikel van Knippenberg, W.H.Th., in Roymans N., ea.(eds) *Brabantse Oudheden*, opgedragen aan Gerrit Beex bij zijn 65ste verjaardag, Eindhoven 1977 (Bijdrage tot de studie van het Brabantse Heem 16), 241-258 en "Metseltekens, vindplaatsen in Nederland.", verzameld door J P Staal, H. Strijbos en anderen, Bergen op Zoom 1994, documentatie berust bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- ²⁴ Voorbeelden oa. te Stein (1575), Bongard 1540, Batenburg (na 1540). Er komen er ook nogal wat voor met een datering in de 17de eeuw, doch opvallend is daarbij dat het dan vooral de hoofdburcht betreft: Hoensbroek 1634, Bleijenbeek 1680, Eisdien 1636, Wijnantsrade 1634.
- ²⁵ Zoals de voorburch van Gemert (1607), de tweede voorburch van Hoensbroek (1640), Meesenbroek (1660), Schaesberg (1650), Terworm (1670) en Strijthagen (1697).
- ²⁶ Limburgsch Jaarboek, 29 (1923), p 24